

Т. М. ШЕВЧЕНКО

ІНФОРМАТИВНІСТЬ ХЕРСОНЕСЬКИХ НАДГРОБКІВ

Майже десятиліття тому під керівництвом К. Кліра в межах експедиції Дж. К. Картера проводилися консерваційні роботи зі збереження елліністичних надгробків, знайдених в кладці башти Зинона. Завдяки цьому посилилась увага до вивчення цих усім відомих пам'яток елліністичного періоду. Це дозволило не лише поставити на високий рівень умови їх зберігання, а й по-новому оцінити значення нанесених на них написів та зображень [докл. див.: Надгробки... без року вид.].

Особливості обряду поховання та ритуалів, пов'язаних із сакралізацією померлих та їхніх надгробків, дозволяють реконструювати уявлення мешканців Херсонеса про смерть та потойбічне життя. Надгробок був чимось набагато більшим, ніж просто пам'ятником [Garland 2001: 119]. У вазописі часто трапляються сцени здійснення узливань біля надгробка, принесення дарів і пов'язування стрічок на нього. Тож полита олією, пахощами, «напоєна» узливаннями і прикрашена стела була маркером і символом померлого [Morris 1987: 181]. Думка про те, що вона була амулетом небіжчика [Пятышева 1946: 182] мусить бути відкоригована через дещо вужче значення терміну «амулет». Однак ця теза, хоч і висловлена 70 років тому, лежить в правильному руслі в тому сенсі, що стела сприймалася як те, що захищає небіжчика від злих сил, руйнування часом і забуття. Тож можна казати про надгробок як обертг померлого, що після виконання поховальних обрядів ставав його втіленням. Втіленням і символом героїзованого небіжчика його можна вважати тому, що молитви, прикрашання, узливання і дари зверталися вже до кам'яного маркера з написаним на ньому іменем.

Таке сприйняття поховальних конструкцій сучасниками дозволяє пильніше придивитись до інформації, яку поміщали на них. За написами на елліністичних надгробках можна дізнатись про стать, соціальний статус, або ж про належність небіжчика до певного соціального прошарку. За надгробками перших століть н. е., крім цих відомостей, — про вік, іноді уявлення про потой-

бічне життя. Значно більше відомостей написи дають у поєднанні з іншими джерелами інформації, а саме: архітектурним оформленням, зображеннями, місцем розташування на некрополі, тощо.

Форма надгробків теж містила інформацію, зокрема щодо віку і статі померлих. За змінами в оформленні прослідковують хронологію розвитку надмогильних плит [Пятышева 1946: 178; Даниленко 1967: 9–11; Колесникова 1977: 89–90; 1986: 86–87]. Вважається, що вартість надгробків була доволі високою, тому до елліністичного періоду виготовляли їх найчастіше з вапняку, у III–II ст. до н. е. мармур використовували переважно як невеликі вставки [Соломоник 1964: 181; Щеглов 1964: 215; Даниленко 1990: л. 56; пор.: Буйських 2008: 185] (Рис. 1, б). З часу більш інтенсивного використання мармурових стел, вочевидь, ширшими верствами населення, зростає кількість антропоморфних надгробків [Античная... 1976: 79–90; Надгробки...: 63–66; Буйських, Зубар 2006: 12, 19; Буйських 2008: 197]. Крім того, вираженням соціального статусу були конструкція поховальних споруд [Белов 1966: 25; Стоянов 2002: 160; Буйських 2005: 55–57; Надгробки...: 79–80] і надане місце для поховання: склепи і великі наземні поховальні конструкції родин вищих прошарків розташовувалися на окремих ділянках, переважно біля оборонних мурів [Зедгенидзе 1983: 21; Рогов 1999: 127, 129; Стоянов 2001: 75; Буйських 2005а: 147]. Зображення на надгробках, що значно урізноманітнюються у перших століттях н. е., дають різносторонні відомості як щодо померлих осіб, так і щодо тогочасних уявлень про потойбічне життя. Однак невідомо, чи сучасне розуміння цих зображень відповідає автентичному [див. з літ.: Шевченко 2006: 48–50]. Отже, написи на надгробках є найточнішим, хоч і не єдиним джерелом інформації.

Вивчення епіграфічних пам'яток проводиться з XIX ст., з праць В. Н. Юргевича, В. В. Латишева, Р. Х. Лепера, М. І. Ростовцева. Однак в ті часи докладно аналізувалися переважно документи загально-полісного значення, тоді як більш лако-

нічні і приватні написи на надгробках рідко спонукали до соціальних чи релігійних реконструкцій, хоча й належним чином публікувалися. Всеохопний аналіз пам'яток, зокрема їхнє значення в релігійному житті поліса, містять ґрунтовні праці Е. І. Соломонік і дисертація В. М. Даниленка. З 80-х рр. XX ст. вдалі уточнення і нові інтерпретації епіграфічних пам'яток пропонує дедалі більше коло дослідників, але знов-таки, пам'яток громадського, а не приватного значення. Не дивлячись на значну розробку цієї тематики, написи, і зокрема на стелах, відкриватимуть нові нюанси для розуміння релігійного життя мешканців Херсонеса.

За доби еллінізму єдиною нарративною інформацією на херсонеських надгробках було ім'я померлого (померлої) з іменем батька (і часто іменем чоловіка), на відміну від пізніших розкішних епітафій зі зверненнями до перехожих та вираженням жалю. В цей час Херсонес переживав певні соціальні зміни, що позначилися і в особливостях поховання. Відбувається усталення оформлення надгробків, їхніх архітектурних і художніх обрисів (Рис. 1). Найдавніша стела традиційної для Херсонеса форми із лаконічним написом датована кін. V ст. до н. е., більшість — IV–III ст. до н. е. [Соломонік 1964: 75–89; 1973: 123–198]. Такі надгробки в цей час були відомі в багатьох античних центрах не лише Причорномор'я, а й Еллади [Корпус... 1965; 2004; Надписи... 1968: 86–87]. Особливістю Херсонеса можна вважати обмеженість кількості основних варіантів оздоблення стел. Здебільшого відрізнялася лише верхня частина декору, що містила профільований карниз, фронтон, акротерій або антефікс [Даниленко 1969: 30]. Дві розети на фронтоні і по одній на бокових частинах найчастіше були єдиною прикрасою полірованих стінок стели. Така ж ситуація спостерігається, зокрема, у спорідненій дорійській Месембрії [Велков, Огненова-Маринова, Чимбулева 1991]. За небагатьма винятками, набір типових способів оформлення і оздоблення стел тут не відрізнявся. Єдиною особливістю можна вважати характерну для цього західнопонійського поліса традицію рельєфних зображень канфара на фронтальній площині стели. Хоча такі надгробки іноді містять вже більш розгорнуті написи. Коли ж мова йде про найбільш традиційне для елліністичного періоду вказування лише імені і патроніміка, набір форм надгробків залишається консервативним. Така ж ситуація характерна і для Херсонеса.

На херсонеських стелах датованих з II ст. до н. е. до імені і патроніміка померлого додається «ΧΑΙΡΕ» [Соломонік 1964: 89–91, № 42, 43; 1973: 199–207, № 183–184]. На Боспорі такий вираз за-

фіксовано значно раніше, на надгробку з Пантікапея III ст. до н. е. [Корпус... 1965; Корпус... 2004: № 241]. Однак тут надгробок був доволі своєрідним, він являв собою зображення самого померлого поряд зі своєю стелою (Рис. 2). З перших ст. н. е. подаються відомості про кількість прожитих років чи обставини смерті [Соломонік 1964: № 44, 56; Зубар, Антонова, Савеля 1991: 102–108]. На могилах іноземців з того ж часу вказується, хто спорудив надгробок [IOSPE I²: № 484, 543, 549, 562, 565].

Не виключено, що мешканці Херсонеса теж поділяли загальне для населення римських провінцій прагнення показати свій внесок у влаштування могили родича. Однак, замість словесного повідомлення про те, хто фінансував поховання, вони підтримували менш символічний спосіб подання інформації. Йдеться про зображення родичів небіжчика зменшених розмірів біля героїзованого померлого під час потойбічної трапези (Рис. 3). Їхня вага у композиції, як живих поряд зі звеличеними померлими, звичайно ж, мінімальна: іноді вони виконують роль ледве не частин архітектурних деталей інтер'єру, зображення просто губляться серед напівколон та ніжок столу. Вже в сюжеті вони мають дещо ширші функції, хоча б тому що присутні при потойбічній трапезі: вони підносять страви, прислужують. На монументах такого характеру сакральне, навіть символічне значення мала кожна деталь. Надгробок, виготовлений з мармуру, замовлений у професійного майстра, був доволі коштовним для родини і не повинен би зображати зайвих чи не наповнених змістом предметів, а тим більше осіб. В похованнях сюжет трапези небіжчика у супроводі дрібніших фігур поширюється в пізньоелліністичний та римський час.

Деякі написи відображають ситуацію, коли особа заздалегідь подбала про своє поховання. Перший грецькою: «Еліс, син Еліти, амастрієць, поставив підставку (?) і кістницю собі самому і дружині» [IOSPE I²: № 542]; другий латиною дослівно: «Живий, собі Аврелій Демас, який прожив 72 роки, поставив» [див. літературний переклад: Соломонік 1964: 140, № 63; Зубар, Антонова 1996: 91–97]. В усіх випадках такими похованими були не-херсонесити.

Вказування віку в епітафіях В. І. Кадеев вважає показником малоазійського походження похованих, яким присвячували ці написи, оскільки, за його словами, такі випадки там трапляються часто, тоді як в Херсонесі вони порівняно рідкісні [Кадеев 1981: 105–107]. Це припущення критикувалося з точки зору вивчення етнічного складу населення поліса [Журавлев, Зубарь, Сорочан 2004:

248–249], в контексті нашого питання до нього теж слід висловити певні зауваження. Дійсно, відсоток херсонеських надгробків, де вказувався б вік померлих — невеликий. Та слід зважати на те, що значна кількість херсонеських пам'ятників збереглася до нашого часу завдяки тому, що їх було використано у зведенні мурів. А це здебільшого стели елліністичного періоду, часу, коли не писали жодних подробиць приватного життя небіжчика. На вік або стать часто вказувала не наративна, а візуальна, можливо й символічна інформація. Це, зокрема, зображення предметів для спорту (на надгробках юнаків), зброї (на надгробках дорослих чоловіків), посоха (на надгробках чоловіків старшого віку). Це були символи цінності померлих для поліса — чоловіка-воїна, юнака, що готується стати воїном, старого із життєвою мудрістю, що вирішує державні справи. Окрему вагу в Херсонесі мало значення лікарів. На їхніх надгробках атрибуту діяльності — лікарські інструменти і навіть портретні зображення [Соломоник, Антонова 1974: 94–105].

Тут можна порівняти спостереження С. Гамфріс щодо аттичних надгробків, де відчутною є різниця у текстах епітафій класичного періоду і, наприклад, IV ст. до н. е. А саме, якщо за класики на надгробках відзначали громадські заслуги померлого, то на елліністичних — більш приватні доброчестя [Humphreys 1993: 14, 108, 121]. У Херсонесі такий перехід від загальних до приватних цінностей відчутний, однак його можна датувати дещо пізнішим періодом. Тут елліністичні надгробки ще відображають момент ідеологічної ситуації, в якому інформація на надгробку була направлена на суспільство, перехожих. Тому написи IV-III ст. до н. е., як і рідкісні в Херсонесі написи попереднього періоду [Соломоник 1964: 75–76, № 28], містять лише найзагальніше — ім'я померлої особи і її представників у полісній спільноті.

Додаткові свідчення, важливі для вузького родинного кола, частіше подавали на надгробках наступних століть. Тому вказування віку можна вважати не територіальною, а хронологічною особливістю античних епітафій [пор.: Соломоник 1964: 75]. Важко погодитись, що в Херсонесі, епітафії, де була б інформація щодо віку померлого, рідкісні. Всього їх налічується 17. Звичайно, таких порівняно небагато, але скоріш через умови їх зберігання і способи вторинного використання. Зважаючи на те, що більшість херсонеських стел знайдені поза первинним контекстом, різні принципи подачі словесної інформації на надгробках можна використовувати як додатковий показник для їх датування.

Традиційність і простота написів на надгробках елліністичного періоду дозволяє припускати, що в тогочасному Херсонесі уявлення про померлих і поховання відрізнялися від відповідних уявлень наступних століть. Ці погляди, вочевидь, полягали в ототожненні померлого з його могилою або поховальним пам'ятником, на відміну від системи уявлень про окреме життя душі в Аїді [Шевченко 2005: 362–366]. Це відображають особливості в написанні імен померлих на надгробках. Практично усі елліністичні херсонеські стели містять імена померлих у називному відмінку. Померлий тут в уявленні живих ототожнювався з маркером, що позначав його могилу, в нашому випадку — зі стелою. Тобто те, що перехожі бачать над могилою, позначало самого померлого. Надгробок був носієм інформації про ім'я небіжчика, а також в особливостях оформлення — символів про його вік, стать, іноді соціальний статус. На надгробках II-III ст. н. е., як і на елліністичних стелах, вказано лише ім'я і патронімік померлого [Соломоник 1964: 114–116, № 57], але ім'я подано в родовому відмінку: « (пам'ятник) Арістолаха (сина) Трасілохи, (пам'ятник) Кадоса... ». Тобто вказується вже на належність поховального пам'ятника особі. Для порівняння, на Боспорі на двох пантікапейських стелах кін. V ст. до н. е. над похованнями чоловіків і на одній IV ст. до н. е. над похованням жінки імена вказано у родовому відмінку, усі інші елліністичні надгробки містять імена у називному [Корпус... 1965, 2004: 150–457, № 152, 154, 204]. Тобто на цих кількох більш ранніх надгробках вказується, чиї вони, тоді як більшість елліністичних зразків дають відомості, хто вони. Відмінність видається суттєвою. Якщо в першому випадку стела сприймається як маркер могили, де перебуває небіжчик, то в другому вона фактично ототожнюється з ним.

Як бачимо, у II-III ст. н. е. відбувається повернення до спрощеної схеми позначення інформації на надгробку. Такий тип подачі інформації не стає єдиним та існує паралельно з іншими, однак набуває свого поширення. Не виключено, що подібне оформлення написів відображало повернення до попередніх уявлень про надгробок як маркер могили. З певністю можна казати лише про те, що в цей час остаточно відходить сприйняття надгробка як втілення померлого. Поступово переважають уявлення про окреме життя душі від тіла, тож функція надгробка від апотропея, символа, тощо зводиться до інструмента для позначення місця поховання і самого похованого.

Дослідники неодноразово вказували на паралелі у формі елліністичних херсонеських надгроб-

ків і вигляді храмів [Колесникова 1986: 98; Даниленко 1990: л. 50–51]. Цю особливість пояснювали тогочасною традицією вшанування померлих як героїв і уявленнями про гробницю як місце перебування душі [Даниленко 1967: 5–6]. Стела ж була або втіленням померлого, або символом його присутності [Garland 2001: 119].

У цьому контексті слухними стають міркування щодо апотропеїчного призначення стел як частини мурування оборонних споруд III ст. до н. е. [Зубарь 2005: 420–424; пор.: Тахтаї 1947: 122–131; Даниленко 1961; Даниленко 1988: 31–33; Даниленко 1996: 67] (Рис. 4). Понад те, зважаючи на зазначені вище уявлення херсонеситів за часів еллінізму про життя після смерті й ототожнення померлого з його могилою, можна говорити про сприйняття надгробків, що тримають на собі мури, як самих предків, які охороняють місто. Також апотропеїчне значення припускають для поховань, здійснених біля міських воріт, що належали, як вже зазначалося, вищим прошаркам суспільства [Стоянов 2003/2004: 333; пор.: Жеребцов 1979: 34–37]. На сьогодні засвідчено факт використання надгробків у будівництві оборонних мурів у 479 і 338 рр. в Афінах [Garland 2001: 4], у V ст. до н. е. в Тірітаці, в кін. III ст. до н. е. в Калос Лімені [Кутайсов 2003: 69; Зубарь 2005: 423].

Відголоском таких релігійних уявлень і практик можна вважати християнську традицію покладання мощів або закладних каменів у фундаменти храмів. У середньовічному Херсоні відомі закладні камені в муруванні церков і башт у VI–XI ст. [Сорочан 2005: 781–782, рис. 233]. Хрести, викарбувані на цих каменях позначали покровительство Господа, поширене на усю будівлю. Цікаво, що один з каменів було вмуровано в зовнішній пояс тієї ж башти Зинона у IX–X ст., за багато років після вмурування елліністичних надгробків, що свого часу вважалися втіленнями героїв-покровителів поліса. Зважаючи на те, що християнство увібрало в себе багато інших елементів попередніх релігій [пор.: Richmond 1950: 45–47], цей звичай можна вважати свого роду етнографічним свідченням наявності відповідних античних релігійних традицій. Таким чином, священними предметами, які символізували божественну охорону, чи у випадку стел, охорону предків-героїв, зміцнювали фортечні мури.

Уявлення про окреме від тіла життя душі людини після смерті не одразу замінили попередні: більш давнє ототожнення померлого з його могилою століттями зберігалось у свідомості. Відображенням цього є вирази в написах на зразок «я тут лежу...», які трапляються на надгробках і саркофагах від пізньоелліністичного періоду до перших

століть н. е. [IOSPE I²: № 485; Соломоник 1964: № 490–450, ін.].

Докладніші відомості щодо уявлень про потойбічне життя дають розширені віршовані епітафії. У Херсонесі вони рідкісні і відомі переважно у II–III ст. н. е. [IOSPE I²: № 482, 485, 519; Соломоник 1964: 116–120; Соломоник 1973: 209–220]. Такі розширені написи справедливо розглядаються як джерело інформації про поховальний ритуал і уявлення про потойбічний світ [Русяєва 2013: 50–61]. Втім, у випадку всього кількох епітафій з Херсонеса, нема підстав вважати, що ці уявлення в той же час поділяло все населення міста. Йдеться лише про релігійний світогляд конкретної родини, яка організовувала поховання і вшанування померлого, або ж про світогляд поета, якому була замовлена епітафія. Стверджувати можна лише про те, що були такі родини, не останні в суспільній ієрархії, де вірили, що як у випадку Ксанфа, сина Лагоріна [IOSPE I²: № 482], душа померлого належала Плутону, або як у випадку Ойнанти, дочки Главкія [IOSPE I²: № 519], померлої при пологах, — в те, що душа сходить під землю і там, випивши води з Лети, впадає в забуття, або ж як свідчить напис III ст., відчували потребу в охороні небіжчика від чар, про що просили Геліоса [Соломоник 1964: 116–120].

Розгорнені написи, іноді викладені в поетичній формі, могли бути звернені, як до померлого, так і до перехожих. На відміну від коротких, вони покликані не констатувати, а викликати співчуття. Цього досягали за допомогою звеличення втраченого померлого, описання почуттів живих родичів, вираження їхнього жалю чи побажань. У всіх епітафіях відображається уявлення про потойбічне життя як гірше у порівнянні з земним, що відповідало традиційній релігії, а не містеріальним вченням.

Підбиваючи підсумки, слід зауважити, що форму подачі інформації на надгробках зумовлювали не лише соціальні чи приватні обставини виготовлення пам'ятника, а й релігійні уявлення. Символічну наповненість надгробків спочатку відображали окремі деталі — тенії, стригилі і алабастри, посохи, зображені на стелах [Даниленко 1990: л. 152 і далі], пізніше — цілі композиції, найчастіше об'єднані навколо ідеї потойбічної трапези небіжчика (Рис. 3).

Форма подачі інформації на надгробках протягом віків зазнавала змін. З часом в написах подавали ширші і деталізованіші відомості про реальне і потойбічне життя померлого. Відомості приватного характеру, а саме, про обставини смерті, добродія небіжчика тощо містять переважно надгробки перших століть н. е. Спочатку у написі

на надгробку подавалося лише ім'я, що свідчить, можливо, про ототожнення померлого з маркером могили. На наступному етапі форми напису урізноманітнюються, включаючи повідомлення звернені до померлого («прощай»), і повідомлення для перехожих.

Розгорнені написи у вигляді епітафій рідкісні для херсонеських надгробків. Інформативність

більшості надгробків вимірюється суто називанням померлого і його / її належності до певного роду за допомогою вказування патроніміка, а також зображенням символів, що дають відомості про статус і характер занять померлого, або ж у перших століттях н. е. — про те, яким уявлялось його життя в потойбічному світі.

ЛІТЕРАТУРА

- Античная скульптура Херсонеса: Каталог. — К., 1976.
- БЕЛОВ Г. Д. Херсонесские саркофаги // Культура античного мира. — М., 1966: 24–28.
- БУЙСКИХ А. В. До питання про надмогильні пам'ятники некрополя Херсонеса Таврійського IV-III ст. до н. е. // Археологія 1. — 2005: 47–58.
- БУЙСКИХ А. В. К хронологии и атрибуции сооружений у юго-восточных ворот Херсонеса Таврического // БИ IX. — 2005: 138–158.
- БУЙСКИХ А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. // МАИЭТ. Supplementum 5. — Симферополь, 2008.
- БУЙСЬКИХ А. В., ЗУБАР В. М. До типології та інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса Таврійського // Археологія 2. — 2006: 12–23.
- ВЕЛКОВ В., ОГНЕНОВА-МАРИНОВА Л., ЧИМБУЛЕВА Ж. Месамбриа — Месемврия — Несебр. — София, 1991.
- ДАНИЛЕНКО В. Н. Полихромные стелы из ядра башни XVII // Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического на античной секции сессии отделения исторических наук АН СССР и пленуме ИА АН СССР, посвященных результатам полевых археологических исследований в 1960 г. — Севастополь, 1961: 13–14.
- ДАНИЛЕНКО В. Н. Стелы эллинистического Херсонеса как исторический источник: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. — Свердловск, 1967.
- ДАНИЛЕНКО В. Н. Херсонесские саркофаги // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888–1988 гг.: Тезисы докладов. — Севастополь, 1988: 31–33.
- ДАНИЛЕНКО В. Н. Надгробные памятники эллинистического Херсонеса. — К., 1990 // НА ИА НАНУ, спр. № 720, ф. № 12.
- ДАНИЛЕНКО В. Н. Херсонесские каменные саркофаги эллинистического времени // ХСб. VII. — 1996: 61–68.
- ЖЕРЕБЦОВ Е. Н. Новое о херсонесском склепе 1012 // КСИА 159. — 1979: 34–37.
- ЖУРАВЛЕВ Д. В., ЗУБАРЬ В. М., СОРОЧАН С. Б. Экономическое развитие, социальный и этнический состав населения // Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры. — Харьков, 2004: 183–256.
- ЗЕДГЕНИДЗЕ А. А. Херсонес Таврический в классический период: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук. — М., 1983.
- ЗУБАРЬ В. М. Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры. — К., 2005: 345–470.
- ЗУБАР В. М., АНТОНОВА І. А. Новий фрагмент лагинського напису з Херсонеса // Археологія 1. — 1996: 91–97.
- ЗУБАР В. М., АНТОНОВА І. А., САВЕЛЯ О. Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // Археологія 3. — 1991: 102–108.
- КАДЕЕВ В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981.
- КОЛЕСНИКОВА Л. Г. Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса // СА 2. — 1977: 87–99.
- КОЛЕСНИКОВА Л. Г. Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986: 86–101.
- Корпус боспорских надписей. — М.-Л., 1965.
- Корпус боспорских надписей: Альбом иллюстраций. — Санкт-Петербург, 2004.
- КУТАЙСОВ В. А. Керкинитиды и Херсонес в IV–II вв. до н. э. // ВДИ 2. — 2003: 60–90.
- Написи Ольвии (1917–1965). — Л., 1968.
- Надгробки Херсонеса: Дослідження та консервація / За ред. J. C. Carter. — без року вид.
- ПЯТЫШЕВА Н. В. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья. Древние культурные связи Средней Азии и Приуралья // ВДИ 3. — 1946: 175–182.
- РОГОВ Е. Я. Некоторые проблемы становления и развития херсонесского государства // STRATUM Plus 3. — 1999: 116–144.

- РУСЯЄВА А. С. Відображення похоронного ритуалу в епіграфічних пам'ятках Ольвії в контексті давньогрецької літературної традиції // *Археологія* 1. — 2013: 50–61.
- СОЛОМОНИК Э. И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. — К., 1964.
- СОЛОМОНИК Э. И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. — К., 1973.
- СОЛОМОНИК Э. И., АНТОНОВА И. А. Надгробия врачей из античного Херсонеса // *СА* 1. — 1974: 94–105.
- СОРОЧАН С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. Ч. 2. — Харьков, 2005.
- СТОЯНОВ Р. В. К вопросу о склепах в некрополе Херсонеса классического и эллинистического периодов // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины*. — Харьков, 2001: 75.
- СТОЯНОВ Р. В. Две плитовые погребальные конструкции в Херсонесе Таврическом // *Северное Причерноморье в античное время*. — К., 2002: 156–161.
- СТОЯНОВ Р. В. Мемориальный погребальный комплекс V в. до н.э. возле южных городских ворот Херсонеса Таврического // *Stratum Plus* 3. — 2003/2004: 324–335.
- ТАХТАЙ А. К. Археологические открытия в Херсонесе в 1942–1944 гг. // *КСИА* 14. — 1947: 122–131.
- ШЕВЧЕНКО Т. М. Эволюция представлений о загробном мире в античном Херсонесе // *Боспорские чтения VI*. — Керчь, 2005: 362–366.
- ШЕВЧЕНКО Т. М. Поховання в контексті рідинної релігії Херсонеса Таврійського // *Археологія* 3. — 2006: 44–53.
- ЩЕГЛОВ А. Н. Пять херсонесских надгробий с изображениями умерших // *СА* 2. — 1964: 213–218.
- GARLAND R. *The Greek Way of Death*. Second Edition. — Ithaca, New York, 2001.
- HUMPHREYS S. C. *The Family, Women and Death: Comparative Studies*. Second Edition. — Michigan, 1993.
- MORRIS I. *Burial and Ancient Society: The rise of the Greek city-state*. — New York, 1987.
- RICHMOND J. A. *Archaeology and the After-life in Pagan and Christian Imagery* // *Riddel Memorial Lectures* 20. — London, New York, Toronto, 1950: 5–57.

Т. Н. Шевченко

ИНФОРМАТИВНОСТЬ ХЕРСОНЕССКИХ НАДГРОБИЙ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена рассмотрению способов подачи информации об умершем на надгробиях на разных этапах развития погребальной практики в Херсонесе. Учитывается, что информативными были не только надписи, но и архитектурное и художественное оформление, материал изготовления и место размещения погребальной конструкции. Особенностью Херсонеса можно считать ограниченное количество основных вариантов украшения стел. В большинстве случаев отличалась только верхняя часть декора. Две розетки на фронте и по одной на боковых сторонах были неизменяемой деталью стелы. Таким же способом оформлялись надгробия многих античных центров, однако по сравнению с ними, набор типичных способов оформления херсонесских стел был неизменным на протяжении нескольких веков.

Очевидно, изменения в особенностях оформления надгробий соответствовали изменениям в исторической ситуации в Херсонесе, а также представлениям о загробной жизни. С III–II вв. до н.э. более интенсивно использовались стелы из мрамора, возросло количество антропоморфных надгробий. Длительное время оставался

неизменным способ подачи нарративной информации на надгробии. Только в позднеэллинистическом периоде происходит переход от указания имени умершего к подаче более детальных сведений. Большинство надписей на надгробиях эллинистического периода были простыми и традиционными. Возможно, в Херсонесе того времени представления об умерших и погребении отличались от соответствующих представлений последующих веков. Практически на всех эллинистических херсонесских стелах помещены имена в именительном падеже. Умерший здесь в представлении живых отождествлялся с маркером, обозначающим его могилу, в нашем случае — со стелой. Лишь в последующий период более распространенной среди масс населения становится система представлений об отдельной жизни души в Аиде. Отображением этого процесса было указание имен умерших на стеле в родительном падеже, то есть указание на принадлежность стелы или могилы умершему, присутствующему где-то в другом месте.

Более древнее отождествление умершего с его могилой веками сохранялось в сознании. Ото-

бражением этого являются выражения «я здесь лежу...» в надписях, встречающиеся на надгробках и саркофагах позднеэллинистического периода — первых веков н. э. В этот же период распространённой становится традиция указывать возраст умершего не в символической форме, проявляющейся в художественном изображении атрибутов юношей, взрослых или людей преклонного возраста, а в нарративной информации. Известны также надписи, где указано, кто соорудил

надгробие, однако во всех случаях в них говорится о погребённых не-херсонеситах. То есть, вряд ли такой способ подачи информации стал традиционным для населения Херсонеса. Возможно, свою причастность к осуществлению погребения наследники показывали в художественном оформлении, изображая себя в виде небольших фигурок с жестами скорби или дарами в руках возле героизированных предков в сценах загробной трапезы.

Т. М. Шевченко

ІНФОРМАТИВНІСТЬ ХЕРСОНЕСЬКИХ НАДГРОБКІВ

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено розгляду способів подачі відомостей про померлого на надгробках на різних етапах розвитку поховальної практики в Херсонесі. Враховано, що інформативними були не лише написи, а й архітектурне і художнє оформлення, матеріал виготовлення та місце розташування поховальної конструкції. Особливістю Херсонеса можна вважати обмеженість кількості основних варіантів оздоблення стел. Здебільшого відрізнялася лише верхня частина декору. Дві розети на фронтоні і по одній на бокових частинах були незмінною прикрасою стели. В подібний спосіб прикрашалися надгробки багатьох античних центрів, однак у порівнянні з ними, набір типових способів оформлення херсонесських стел був незмінним протягом кількох століть.

Очевидно, зміни в особливостях оформлення надгробків відповідали змінам в історичній ситуації в Херсонесі, а також уявленням про потойбічне життя. З III–II ст. до н. е. більш інтенсивно використовувалися стели з мармуру, зросла кількість антропоморфних надгробків. Тривалий час також залишався незмінним спосіб подачі нарративної інформації на надгробку. Тільки з пізньоелліністичного періоду відбувається перехід від вказування лише імені померлого до подання детальніших відомостей. Більшість написів на надгробках еліністичного періоду були простими й традиційними. Тож у тогочасному Херсонесі уявлення про померлих і поховання відрізнялися від відповідних уявлень наступних століть. Практично всі

елліністичні херсонеські стели містять імена в називному відмінку. Померлий тут в уявленні живих ототожнювався з маркером, що позначав його могилу, у нашому випадку — зі стелою. Лише в наступний період більш поширеною серед маси населення стає система уявлень про окреме життя душі в Аїді. Відображенням цього процесу було вказування імен небіжчиків на стелі в родовому відмінку, тобто вказування на належність стели чи могили померлому, присутньому десь в іншому місці.

Більш давнє ототожнення померлого з його могилою століттями зберігалось у свідомості. Відображенням цього є вирази в написах на зразок «я тут лежу...», які трапляються на надгробках і саркофагах від пізньоелліністичного періоду до перших століть н. е. В цей же період поширеною стає традиція вказувати вік померлого не в символічній формі, що проявляється в художньому зображенні атрибутів юнаків, дорослих або літніх людей, а в нарративній інформації. Відомі також написи, де вказано, хто спорудив надгробок, однак в усіх випадках у них ідеться про похованих, які були не-херсонесити. Тож навряд чи такий спосіб подачі інформації став традиційним для населення Херсонеса. Можливо, свою причетність до здійснення поховання спадкоємці показували знов-таки в художньому оформленні: зображаючи себе у вигляді невеличких фігурок з жестами жалоби або дарами в руках біля героїзованих предків у сценах потойбічної трапези.

T. N. Shevchenko

THE INFORMATION POTENTIAL OF CHERSONESAN GRAVESTONES

SUMMARY

The paper discusses the ways of presentation of information about the dead at various stages of the development of burial practices in Chersonesos. It is taken into consideration that not only the inscriptions were informative, but also the architecture and design, the material and the place where the burial structure was located. A limited number of the main variants of *stelae* design might be considered a peculiarity of Chersonesos. In most cases, only the upper design varied. *Stelae* were always decorated with two rosettes on the front and one on either side. Although design of gravestones in many ancient Greek cities was the same, the set of typical decorations of Chersonesan *stelae* remained unchanged for centuries.

Apparently the changes in gravestone design corresponded to the changes in the historical situation in Chersonesos, as well as to the notions of the after-life. From the third and second century BC on, the number of marble *stelae* and anthropomorphic gravestones increased. The presentation of narrative information on a gravestone remained unchanged for long. Only in the Late Hellenistic period was the transition from indication of the name only to more detailed account. Most gravestone inscriptions were simple and traditional in the Hellenistic period. Perhaps the notions of the dead and the burial in Chersonesos of that time differed from what existed in the next cen-

tures. Almost all the Hellenistic *stelae* from Chersonesos indicate names in nominative. In such case, the livings identified the dead person with a marker representing his / her grave, i.e. the *stela*. The system of ideas about a particular living of the soul in Hades spread among the residents in the next period only. This process reflected in the indication of the dead person's name on a *stelae* in genitive, i.e. that the *stela* or grave belonged to the dead person who was somewhere else.

Human consciousness kept a more ancient of the dead with his / her grave for centuries, as it was reflected by the phrase "here I am lying..." in inscriptions on some gravestones and sarcophagi from the Late Hellenistic period or the first centuries AD. The tradition to show the age of the dead as narrative information instead of symbolical representation by attributes of youth or aged persons spread in the same period. There are inscriptions indicating who erected the gravestones, though in all the cases they are talking of non-Chersonesites. Therefore, this way of information presentation hardly became traditional in Chersonesos. Perhaps the heirs used design to show their participation in the funeral depicting themselves as small figures with mourning gestures or gifts in their hands near the heroized ancestors in funeral feast scenes.

Рис. 1. Стелы эллинистического периода з Херсонеса, за В.М. Даниленком, Е.І. Соломонік:

- а) Аполлонія Піррінового, IV ст. до н.е.;
- б) Герофанта Феοфантового, III-II ст. до н.е., вапняк з мармуровою вставкою;
- в) Евбола Ксенонового, середина IV ст. до н.е.
- г) Поликасти Гіппократової, дружини Дельфа, початок III ст. до н.е.
- д) Дельфа Евклідового, поч. III ст. до н.е.
- е) Марко Аристоклової, дружини Аполли, III ст. до н.е.
- с) Есхіна Геронтового, кін. IV – поч. III ст. до н.е.
- ж) Бака Зевксидамового, IV ст. до н.е.

Рис. 2. Надгробок Аристофонта Форміонового, Пантікапей, III ст. до н.е. (Корпус...)

Рис. 3. Надгробки Сотеріха і Конхи та Філократа Фарнакіонового перших століть н.е. із зображенням потойбічної трапези (Античная...).

Надгробки в забутованні 19 куртини оборонних мурів Херсонеса

Давнє ядро башти Зенона. Вигляд з боку цитаделі

Рис. 4. Надгробки в муруванні башти Зинона і 19 куртини, за В.М. Даниленком, В.М. Зубарем.